

IRENA VAIŠVILAITĖ yra kultūros istorikė, diplomatė, buvusi Lietuvos Respublikos Prezidento Valdo Adamkaus patarėja, Europos humanitarinio universiteto prorektorė. 1979 m. Maskvos valstybiniame M. V. Lomonosovo universitete baigė meno istoriją, 1984 m. įgijo daktaro laipsnį. 1998 m. Romos Popiežiškajame Grigaliaus universitete baigė Bažnyčios istoriją ir įgijo daktaro laipsnį. 1991–1998 m. dirbo Vatikano radijo, o 2001–2004 m. – Laisvosios Europos radijo redaktore. 2008–2012 m. – Europos humanitarinio universiteto prorektorė. Nuo 2012 m. paskirta Lietuvos Respublikos nepaprastą ir įgaliotąją ambasadore prie Šventojo Sosto.

Apie viltį

IRENA VAIŠVILAITĖ

Šių metų Thomo Manno festivalio Nidoje tema „Gimtoji Europa“ – tai 1959 m. Paryžiuje, emigracijoje, išleistas Lietuvoje gimusio, lenkiškai rašiusio ir didžiąją savo gyvenimo dalį JAV pragyvenusio poeto Czesława Miłoszo (Česlovas Milošas) knygos apie jo gimtąją Europos dalį pavadinimas. Šiomet Lietuvoje ir Lenkijoje švenčiame Czesława Miłoszo metus, kurie ženklina ir didžiųjų permainų mūsų ir Miłoszo gimtojoje Europoje 20-metį.

Apie savo gimtąją Europą – istorinę ir kultūrinę tikrovę – Miłoszas rašė kaip apie pradingusią Atlantidą. Štai kaip jis aprašo sovietinės kariuomenės įžengimą į Vilnių 1940 metų birželį:

Atėjo vasara, ir man teko būti Lietuvos žlugimo liudytoju. Lenkijos valstybė baigėsi su dundesiu ir gaisrais, o čia nepasigirdo nė vieno šūvio. Būtent tuomet vokiečių kariuomenė žengė į Paryžių. Kavinėje prie Katedros aikštės tingiai stebėjau saulės ruožą ant staliuko ir už lango prasilenkiančias gėlėtas moterų sukneles; [...] Staiga mane, kaip ir visus, sudomino geležies žleg-sėjimas gatvėje. Žmonės kilo nuo staliukų ir suakmenėję žiūrėjo į didelius apdulėjusius tankus, į jų bokštelius, iš kurių rankomis draugiškai mojavo sovietų karininkai. Mintimi susieti tai, kas galėjo būti tik kariuomenės pra-žygiavimas, su okupacijos faktu nebuvo lengva, kaip paprastai būva, kai esti gražus oras, kioskuose laikraščiai ir gėlės, ant liepos kamieno besišlapinantis šunelis neleidžia patikėti, kad tolimų ir nepažįstamų politikų sprendimai

gali visa tai pažeisti. Neinformuotam stebėtojiui tą dieną nieko neatsitiko [...] Nuėjau prie upės, atsisėdau ant suoliuko ir stebėjau įdegusius vaikinus valtyse, nedidelio garlaivio ratų apsisukimus, spalvingas valtis, kurios stovint gale stumiamos vienu ilgu irklu. Man gaila to miesto, nes čia žinojau kiekvieną akmenį ir visus kelius, miškus, ežerus, krašto kaimelius, dabar įmestus į malūną, kuris į vieną masę mala ne tik žmones, bet ir kraštovaizdžius [...]. Iš smėlėto užtako prieš elektrinę, kur su meškerėmis stovėjo vaikai, iš upės srovės, iš dangaus bylojo neišvengiamybė...

Tą neišvengiamybę visai neseniai blaiviai ir sukrečiančiai aprašęs amerikiečių istorikas Timothy Snyder savo knyga, skirtą tai pačiai Europos daliai, apie kurią rašė Miłoszas, pavadino „Bloodlands“ – kruvinos žemės. Per santykinai trumpą laiką nuo Miłoszo aprašyto sovietinės kariuomenės įžengimo į Vilnių Lenkijoje, Lietuvoje, Baltarusijoje ir Ukrainoje buvo nužudyti milijonai žmonių. Milijonai žuvo kare. Dar keli milijonai buvo priversti palikti gimtuosius kraštus ir išvykti į jiems svetimas vietas.

Po Antrojo pasaulinio karo šioje Europos dalyje vienu valstybių sienos pasikeitė, o kitos ir visai išnyko iš žemėlapių. Lietuva, kurios pilietybę Miłoszas turėjo, buvo būtent viena tokių valstybių, atsідurusių ne tik už geležinės uždangos, bet ir už, tiesiogine prasme, geležinės SSRS sienos, per du žemynus nusitiesusioje erdvėje, kuri žemėlapiuose buvo spalvinama raudonai.

Kaip tik šiemet, Czesławo Miłoszo metų proga, buvo prisiminta, kaip jo „Gimtoji Europa“ pasiekė tą iš žemėlapių dingusią rašytojo gimtinę – Lietuvą ir kaip ji čia buvo skaitoma.

Paryžiuje išleistą „Gimtąją Europą“ po lapelį – siuntiniuose ir laiškuose – per pusantrų metų į Vilnių susiuntė viena neeilinė emigrantė (Ona Šimaitė). Vėl surinkta ir įrišta knyga ėjo iš rankų rankas. Ją iš pažįstamo istoriko paskaityti gavo ir jaunas lietuvis poetas, vėliau – irgi emigrantas ir Miłoszo bičiulis Tomas Venclova. Jis prisimena knygą skaitęs ant suoliuko prie Neries ir taip tą komentuoja:

Tą knygą gavau. Nuėjau prie Neries, atsisėdau ant suoliuko ir pradėjau skaityti. Pradėjau skaityti, negalėjau nuo jos atsitraukti ir priėjau tokią vietą, kur Miłoszas sėdi kavinėje ir pro šalį jau pravažiuoja tarybiniai tankai. [...] Skamba pernelyg literatūriškai, bet, garbės žodis, tai buvo šventa teisybė,

galbūt viena simboliškiausių scenų, kurias man gyvenime teko patirti. Ir pagalvojau – vis dėlto nesumalė ir turbūt jau nesumals. Ir tai, kad tavo knyga yra, ir aš toje pačioje vietoje, gal net ant to paties suoliuko ją skaitau, tai yra geras laidas, kad viltis niekur nedingo [...].

Būtų galima paklausti – kokia viltis? Ko buvo galima viltis sovietiniame Vilniuje, 7-ajame dešimtmetyje, vos keleri metai po kruvinių Vengrijos įvykių? Gal vilties teikė brėkštantis Prahos pavasaris? Dabar jau žinome, kaip jis baigėsi. Ir žinome, kad būtent po Prahos pavasario prie Miłoszo ir Paryžiuje leisto, lenkiškai kalbančioje aplinkoje labai įtakingo „Kultūros“ žurnalo intelektualų prisijungė politinių pabėgėlių iš Čekoslovakijos balsai.

Apie ką jie bylojo? Apie tai, ką tikriausiai turėjo omenyje Tomas Venclova – geležinė uždanga negali visiškai atskirti vienos Europos dalies nuo kitos, negali uždrausti gyventi bendrų vertybių Europoje.

Visose komunistinėse Europos valstybėse būta tokių bendrosios, dvasinės, vertybinės Europos piliečių. Jiems „Europa“ buvo alternatyva tam, kas buvo aplinkui. Jų Europa buvo laisvės, žmogiškumo, teisės ir kultūros erdvė bei tikrovė – tai ir buvo jų „gimtoji“ Europa. Ta tikrovė buvo dvasinė, bet kartu ir geografinė.

Komunistinių valstybių disidentams idealų Europa plytėjo ne tik jų cenzūrai nepasiduodančiose galvose ir širdyse, bet ir į Vakarus nuo Geležinės uždangos. Taigi galima sakyti, kad šioje Europos dalyje viltis turėjo ir geografinę koordinatę – ji buvo Vakaruose.

Dera priminti, kad kalbame ne tik apie intelektualų dvasinę geografiją. Daugybė, jei ne dauguma, šio regiono gyventojų, geresnio, žmogiškesnio gyvenimo viltis siejo su Vakarais. Pakanka prisiminti nuolatinius bandymus nelegaliai kirsti vakarines komunistinių valstybių sienas.

Miłoszo aprašoma „gimtoji Europa“ nedaug bendro turėjo su „Rytų Europa“. Šis terminas nuo Apšvietos laikų ženklina nevisavertę, prancūziškos ir vokiškos civilizacijos atžvilgiu menkesnę Europą, plytinčią nelabai apibrėžtoje erdvėje tarp Prūsijos ir Rusijos. Šia erdve Vakaruose niekada nebuvo labai domimasi, Europa ji nelabai laikyta, o komunizmo įsitvirtinimas Jaltos sutarties nubrėžtose sienose atnešė naują ir dar aštresnę „Rytų Europos“ ir „Europos“ priešpriešą. Dėl tos priešpriešos šioje geležinės uždangos pusėje xx a. antrojoje pusėje savęs apibrėžimui atgijo „Vidurio

Europos“ sąvoka. Ta, komunistinių laikų Vidurio Europa apibrėžta kiek kitaip nei xx a. pirmojoje pusėje vartotas *Mitteleuropa* terminas ir reiškė kitką nei tik vokiečių kultūros ar Vokietijos politikos ir ekonomikos įtakos sritį Europoje. Miłoszas, o jam įkandin – Milanus Kundera gali būti laikomi tokios Vidurio Europos sampratos pradininkais. Dabar šiam regionui nusakyti vartojamos Vidurio, Centrinės, Vidurio ir Rytų Europos sąvokos.

Miłoszo pateiktas savojo krašto vaizdinys buvo sunkiai suderinamas su Vakaruose įsigalėjusiu neigiamu Rytų Europos įvaizdžiu – gal todėl jo knygos vertimai į Vakarų Europos kalbas pateikia tokias įdomias pavadinimo interpretacijas – nuo „Kitos Europos“ (*L'autre Europe*) vertimuose į romanų kalbas iki „Gimtosios erdvės“ (*Native realm*) angliškai. Būtent Miłoszas išsakė ne geografinę, o tapatybinę viltį, – kad kada nors Europos Vakarai priims Europos Rytus – tai yra pamatys ir supras juos ne kaip nevisavertišką ir todėl neadekvačią savo pačių versiją, o kaip visiems bendros, „gimtosios“, Europos formą ir atmainą.

Ši viltis, kad dialogas ir supratimas įmanomas, kad Europa gali būti visų europiečių namais, tampa konkretesnė per pastaruosius 20 metų. Tačiau žinome, kad kelias nėra lengvas.

Gana paprasta sukurti tam tikrus politinius rėmus – Europos Sąjungos plėtra į rytus labai sparčiai, nors irgi su pereinamaisiais laikais ir daliniais apribojimais, kuria erdvę, kurioje visi jos nariai gali laisvai judėti. Nors galėtume labai ilgai vardyti, kur dar esama skirstymo į dviejų greičių Europą, ir spėti, kad toks skirstymas dar ilgai bus mūsų visų kasdienybė, visgi atsiranda tikras dialogas tarp skirtingų Europos dalių. Būtent pastaraisiais metais ilgai vyravusios Vakarų ir Rytų, kaip skirtingų vertybinių ir civilizacinių erdvių, koordinatės vis dažniau yra atsveriamos Šiaurės ir Pietų koordinatėmis, leidžiančiomis aiškiau pamatyti ne tik kultūrinius ir istorinius regiono skirtumus, bet ir bendrumus.

Antra vertus, būtent per pastaruosius dešimtmečius atsiranda įvairiausių tyrimų ir studijų, skirtų regiono istorijai ir dabarčiai. Tie tyrimai pripažįsta, kad regionas tikrai egzistuoja ir, žinoma, turi savo regionines savybes. Bene įdomiausias rezultatas – Teutonų ordino valstybės įtraukimas į istorinius regiono tyrimus. Taip regionas imamas suvokti ne tik kaip vokiečių užkariavimo ar valdymo objektas, bet ir kaip veiksnys vokiečių istorijoje. Tai, kad Vokietija yra Vidurio Europos dalis, dar vaizdžiau parodo naujausia Rytų Vokietijos istorija, taip pat jau ir suvienytoje Vokietijoje.

Tačiau dar labai skiriasi paties regiono ir „visos Europos“ požiūris į rytinę regiono ribą. Sovietų Sąjungos okupuotų Baltijos valstybių nepriklausomybės atkūrimas, pačios Sovietų Sąjungos subyrėjimas ir Baltarusijos, Ukrainos bei Moldovos valstybių susikūrimas pirmą kartą labai akivaizdžiai iškėlė iki tol tik teoriškai svarstytą regiono tautų teisę į suverenumą. Lietuvos, Lenkijos, Latvijos ir Estijos narystė Europos Sąjungoje ir NATO tą teisę įtvirtino. Jų politinis suverenumas yra visiškai pripažintas. To dar negalima pasakyti apie visas regiono tautas. Tebelieka atviras įtakų sferų postsovietinėje erdvėje klausimas.

Rusijos siekis, beje, sėkmingai įgyvendinamas, savo politinėje ir ekonominėje erdvėje išlaikyti Ukrainą, Moldovą ir Baltarusiją beveik sutampa su didžiųjų Europos Sąjungos žaidėjų požiūriu į šias valstybes kaip nepriklausančias Europai. Kitaip mano naujosios Europos Sąjungos valstybės ir Skandinavijos kraštai, kurių dėka turime neseną, bet nelabai sėkmingai veikiančią „Rytų kaimynystės“ programą. Tačiau vargu ar kas imtųsi rimtai kalbėti apie nuvokiamoje ateityje realią minėtų valstybių narystę Europos Sąjungoje.

Tad svarbus ne tik politinis regiono valstybių pripažinimas. Ne mažiau svarbus ir jų tautinio, kultūrinio, religinio suverenumo pripažinimas. Toks pripažinimas atvertų galimybę suvokti jų specifinį, tačiau nepaneigiamą europietišumą.

Šioje srityje dar laukia labai ilgas kelias, kurį apsunkina – taip, būtent apsunkina, bendra regiono valstybių istorija. Kaip suderinti tą istorinį bendrumą su dabartiniu atskirumu? Kaip iš skirtingo tų pačių praeities įvykių traktavimo auginti tarpusavio supratimą? Kaip suderinti regione konkuravusias ir, beje, toliau konkuruojančias graikiškąją ir lotyniškąją tradicijas ir jų dažnai istoriškai nulemtą požiūrį viena į kitą? Kaip interpretuoti skirtingus skirtingų tautų likimus įvairiose regione buvusiose daugiatautėse valstybėse?

Pastaruoju metu regione labai daug kalbama apie atminties politiką, kurios tikslas būtų stiprinti visa, kas kaimynus jungia, ir silpninti tai, kas skiria.

Lengva pasakyti. Politinio korektiškumo priemonės nesunkiai virsta cenzūra, išstumiančia priešišumą iš viešosios erdvės, bet nepašalinančia jos iš kasdienės, neoficialios kultūros. Tai atveria kelią įvairiausiems radikalizmomams, kurie sugrįžta į viešąją erdvę jau politinėmis formomis.

Tos politinės formos gali būti marginalios, o gali ir stiprėti. Matyt, neatsitiktinai regione matome kylančią nacionalizmą bangą, jau atsispindinčią politiniame gyvenime.

Būtent šiame regione labai ryškiai ir labai politizuotai gyvavo ir gyvuoja įvairios tautos teorijos. Miłoszas taikliai pažymėjo, kad viena regiono savybių yra vienalaikis skirtingų istorinių epochų apraiškų gyvavimas. Tai visiškai galioja įvairialaikėms tautų teorijoms. Čia ir dabar regione galima aptikti mesijinį, evoliucinį ir dekonstruojantį požiūrį į tautos prigimtį.

Mesijinis požiūris, būdingas XIX a., laiko tautas vos ne antgamtiniais arba ir tikrai antgamtiniais fenomenais. Šiuo požiūriu tautos tiesiogiai dalyvauja žmonijos išganyme arba bent turi savo istorinę misiją.

Evoliucinis požiūris, irgi gimęs XIX a., tautas laiko gamtos ir istorijos kūriniams, kovojančioms dėl išlikimo. Nors būtent toks tautų vertinimas praėjusiam šimtmečiui yra turėjęs labai skaudžių pasekmių, pastaruoju metu naujosiose Europos Sąjungos šalyse narėse jis atsigauna kaip viena priešiško Europos Sąjungai atmainų. Dabar jau ne kitos tautos, o būtent Europos Sąjunga suvokiama kaip kelianti grėsmę tautai ir jos misijai, ribojanti tautos išlikimo galimybes ar net skatinanti jos nykimą.

Dekonstruktinis požiūris į tautą yra radikalai priešiškas šioms teorijoms bei laikysenoms ir laiko tautą konstruktu, tautinio atgimimo ideologų sukurtu iš nieko. Tokiu požiūriu moderniosios tautos neturi savo istorijos, tad ir svarstymai apie praeitį yra beprasmingi. Lietuviai, baltarusiai, slovakai ar latviai yra naujųjų laikų produktas, jų tapatybė yra sukurta tautinės valstybės veikimu. Šis požiūris gali būti atoveiksmis nacionalizmui, bet akivaizdu, kad jis supaprastina istoriją. Kad ir kaip būtų, ir lietuvius, ir čekus tikrai aptiksime gerokai anksčiau nei XIX amžiuje. Jie gal nebus tokie pat kaip dabartiniai, bet sunku būtų teigti, kad tarp vienu ir kitu nėra nieko bendra.

Tiesa, dekonstrukciniam požiūriui savotiškai paranku yra tai, kad daugelio minimų tautų istorijos parašytos gana vėlai ir kad tų tautų, sakytum, nėra visuotinėje Europos istorijoje. Tad paskirų nacionalinių istorijų derinimas tarpusavyje taip, kad jos galėtų atsirasti bendroje istorijoje, yra vienas iš svarbių regiono emancipacijos procesų. Galiu tik pasikartoti, kad toks derinimas reikalauja iš regiono tautų visiškai pripažinti viena kitos suverenumą ir rasti būdus suderinti savo istoriografijas. Savaiame suprantama, kad toks procesas negali būti mechaninis. Jis reikalauja bendravimo, dialogo

ir išminties. Jis įmanomas, jei regionas tikrai taps gimtąja Europa visiems jame gyvenantiems.

Tam tikra prasme regiono savimonė, jo tapatybė, panašiai kaip tie pasikiri Miłoszo knygos puslapiai, kurie turi būti surinkti ir surišti į daiktą, suprantama visiems.

Kaip tai gali įvykti? Kaip nedidelės intelektualų grupės svajonė apie gimtąją Europą gali tapti tikrove. Ir ar gali tapti?

To nepadarys Europos Komisija nei Europos Parlamentas, nors jų indėlis, be abejonės, yra reikalingas, netgi būtinas. Tą padaryti gali tik žmonės – ne vienas ir ne keli politiniai veikėjai, ne keli istorikai, ne keli kultūrininkai. Ir tas indėlis priklauso nuo to, kaip mes visi atsakysime į vieną labai svarbų klausimą – o kas gi yra Europa?

Aš nesiruošiu čia pateikti atsakymo ar projekto. Juk mano kalbėjimo tema – viltis.

Baigti norėčiau prisiminimu apie kiek daugiau nei dvidešimties metų senumo įvykį. Per 1989 metų Kalėdas Lietuvos televizija rodė tada dar labai retą dalyką – diskusijų laidą. Joje dalyvavo žinomas filosofas Arvydas Šliogeris. Kalbama buvo apie tai, kas vyko aplinkui, – apie nacionalinio Atgimimo sąjūdį, permainas, lūkesčius, vienu žodžiu, apie ateitį. Tada apie ateitį buvo kalbama labai daug.

Laidos pabaigoje, vedėjui paprašius pasakyti po vieną paskutinę mintį, filosofas, šiaip jau negarsėjantis nei religingumu, nei optimizmu, netikėtai pacitavo apaštalo Pauliaus Pirmąjį laišką korintiečiams: „Taigi dabar pasiilieka tikėjimas, viltis ir meilė – šis trejetas. Bet didžiausia jame yra Meilė“. Ir pridūrė: „O aš pasakysčiau, kad didžiausia šiame trejete yra Viltis.“

Tada pasipiktinau – gal ir todėl, kad buvau dvidešimčia metų jaunesnė, ir meilė man atrodė su nieku kitu nesulyginama, o gal todėl, kad toks apaštalo Pauliaus pataisymas man pasirodė pernelyg arogantiškas. Nors niekada Šliogeriu savo reakcijos nepasakiau, dabar visgi norėčiau filosofo atsiprašyti, nes tik po kiek laiko – iš tikro tik visai neseniai – supratau, kad jis kalbėjo ne apie teologines dorybes, o apie tai, kad ateitis yra daugiau, nei mes galime įsivaizduoti ar suplanuoti. Bet atsigręžę į pastarųjų dvidešimties metų istoriją, kurios tada, 1989-aisiais, niekas negalėjo net nuspėti, mes galime aiškiai joje matyti įmintas Vilties pėdas.

Viltis, kaip žinoma, žvelgia už horizonto, tiki tuo, kas nematoma, ji stiebiasi link to, kas atrodo neįmanoma. Viltis iš tikro negali turėti geografinių

koordinacijų, bet ji įkvepia, sustiprina žmones ir apvalo jų veiksmus. Be vilties mes vargu ar galėtume gyventi, o jei galėtume, vargu ar tai būtų gyvenimas.

Tad ir vėl, galvodami apie Gimtąją Europą, panašiai kaip tas jaunas poetas, daug sunkesniais laikais ant Neries kranto skaitęs kito poeto knygą, galime tarti: yra *Tavo knyga, ir aš toje pačioje vietoje, gal net ant to paties suoliuko ją skaitau, tai yra geras laidas, kad viltis niekur nedingo [...]*.

Pranešimas skaitytas 2011 m. liepos 12 d.